

18 ст. Похований у Києві, на Аскольдовій могилі. – Див.: *Оглоблин Д.О.* Олександр Степанович Лашкевич (1842–1889), редактор-видавець «Кіевской старины» // *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – С.372–421.

³⁶ Шаліков Петро Іванович (1767–1852) – князь, російський поет, письменник і журналіст. Видавець журналів «Московский зритель» (1806), «Аглая» (1808–1812), «Дамский журнал» (1823–1833), шеф-редактор газети «Московские ведомости». У листі О.І.Ханенка йдеться про книгу П.І.Шалікова «Путешествие в Малороссию» (1803, 1804 рр.).

The article examines and publishes the letters of an amateur historian O.I.Khanenko to a famous historian and architect O.M.Lazarevs'kyi. The detailed preface, letters and their commentaries are about work on scientific studies' preparation, sources' publication; they reveal creative plans and inner worlds of the addressees. The letters are printed illustrations of O.M.Lazarevs'kyi's high authority among national-conscious and cultured generation of Ukraine in the XIX c.

І.Б.Дацків*

ДИПЛОМАТИЧНІ СТОСУНКИ ДИРЕКТОРІЇ УНР ІЗ РАДЯНСЬКИМИ УРЯДАМИ РОСІЇ ТА УКРАЇНИ

У публікації простежуються шляхи формування дипломатичних зносин Директорії Української Народної Республіки з радянськими урядами Росії та України. Аналізуються від самого початку існування Директорії УНР її взаємини з урядом Леніна в Росії та утвореного ним радянського уряду Х.Раковського в Україні, що були досить напруженими і супроводжувалися збройними конфліктами.

Українська революція 1917–1921 рр. посідає чільне місце в історії нашої держави. Доба Директорії Української Народної Республіки була третьою спробою утворити незалежну державу під час буремних подій зазначеного періоду. Ретельне вивчення й осмислення всього позитивного і негативного досвіду, як, втім, і попередніх спроб державотворення, допоможе застрахувати українське суспільство від небажаних, навіть згубних помилок на сучасному етапі його існування.

Науковий доробок теми про дипломатичні зносини Директорії УНР із радянськими урядами Росії та України включає узагальнюючі праці, а також дослідження з окремих проблем і аспектів.

Першими історіографами Української революції були і керівники України тієї доби, і учасники тогочасних подій. Серед державних діячів, які зробили вагомий внесок в історичну наукову скарбницю, можна назвати В.Винниченка, В.Вернадського, Д.Дорошенка, Д.Доценка, І.Мазепу, С.Петлюру, М.Шаповала та ін.¹

Серед дослідників української діаспори заслуговує на увагу фундаментальний семитомник М.Стахіва «Україна в добі Директорії УНР»², написаний у 60-х роках. У ньому йдеться про політичне життя Директорії від приходу її до влади і аж до загибелі. Автор залучив широке коло як власних документів, так і

* Дацків Ігор Богданович – канд. іст. наук, доцент Тернопільського національного економічного університету.

матеріалів західних архівів. Також досить ґрунтовними, написаними на основі великої кількості документів, що проливають світло на зовнішньополітичну діяльність Директорії, є праці Т.Гунчака та І.Нагаєвського³.

Радянська історіографія також внесла свій вклад у вивчення цього періоду української історії. Однак, на відміну від безпосередніх учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і багатьох дослідників із діаспори, вона заперечувала факт існування незалежної України. Більше того, майже в усіх дослідженнях, присвячених цьому періодові, переважають різко негативні оцінки спроб українців утворити власну державу. Це насамперед праці І.Кулика, П.Удовиченка, І.Хміля, Р.Симоненка та ін.⁴

Починаючи з 90-х років минулого століття, коли з'явилася можливість працювати з архівними документами, які раніше були забороненими для дослідників, побачили світ наукові праці, присвячені різним аспектам Української революції 1917–1921 років. Серед таких досліджень заслуговують на увагу роботи українських істориків В.Лозового, Є.Юрійчук, В.Матвієнка, В.Солдатенка, Д.Веденеєва, В.Соловйової та ін.⁵

Від самого початку існування Директорії УНР її взаємини з урядом Леніна в Росії та утвореного ним радянського уряду Х.Раковського в Україні були напруженими і супроводжувалися збройними конфліктами. Падіння Гетьманату та евакуацію австро-німецьких військ з України більшовицька Росія використала для широкомасштабної агресії проти УНР частково силами, створених у прикордонній зоні військових формувань під виглядом національних частин, але здебільшого військ Червоної армії. Зокрема, як визнавали автори книги «Громадянська війна в ССРСР», до листопада 1918 р. «нейтральна зона, встановлена за Брестським миром між Україною і Радянською Росією, була перетворена у своєрідний плацдарм, де створювалися і проходили військове навчання партизансько-повстанські загони. Із метою зміцнення цих загонів і в майбутньому переформування їх за типом армійських частин 10 червня 1918 р. у Почеп прибув 1-й полк Червоного козацтва під командуванням В.М.Примакова. За допомогою цього полку всі партизанські загони Новгород-Сіверського району Чернігівської губернії були зведені у три полки по 1000 чол. у кожному. Таращанським полком командував В.Н.Боженко, Богунським – М.О.Щорс і Новгород-Сіверським – Т.В.Черняк. Ці полки увійшли до складу 1-ї Української повстанської дивізії, яка була послідовно під командуванням М.Г.Кропив'янського, І.С.Локатоша і М.О.Щорса. Загони партизан-повстанців Харківської губернії об'єдналися у 2-гу Українську повстанську дивізію»⁶.

11 листопада 1918 р., ще до початку антигетьманського повстання Директорії, Раднарком видав за підписом Леніна директиву Реввійськради республіки в десятиденний термін підготувати війська Червоної армії «для надання допомоги українському народові, який піднявся на боротьбу проти німецьких загартників». Того ж дня, за участю Сталіна, ЦК КП(б)У, який був створений і перебував у Москві, обговорив ситуацію в Україні й сформував Реввійськрату Українського фронту у складі В.Антонова-Овсієнка (командувач фронту), Й.Сталіна, В.Затонського та ін. Війська, спрямовані на Україну, у ті дні поповнили Московська робітничая дивізія, 4-та стрілецька (17 тис. багнетів), 9-та стрілецька (15 тис. багнетів), 2-га Орловська бригада і два бронепоезди (3 тис. бійців). Невдовзі до них приєдналися загін татар із-під Уфи І.Кожевникова, два полки ВЧК, два продовольчі полки, інтернаціональні частини маляр та інших⁷.

Директорія УНР намагалася уникнути збройного конфлікту з радянською Росією й у своїх дипломатичних нотах, меморандумах демонструвала миролюбну політику. В одному з проголошених документів Київ стверджував, що «не має ніяких агресивних намірів щодо війни з Росією, а обстоєє лише суверенні права України. ... Українська Народна Республіка не має з Російською Рес-

публікою Рад таких спірних питань, які при добрій волі не могли б бути полагожені мирним шляхом»⁸.

Висловлюючи гасла щодо самовизначення народів Російської імперії, більшовицький Раднарком Леніна на ділі від початку своєї діяльності наполегливо й усіма засобами, зокрема збройною силою, створенням маріонеткових урядів втілював у життя ідею відновлення єдиної централізованої держави. Нарком національних справ Сталін неодноразово категорично заявляв, що відділення окраїн Росії абсолютно недопустиме. Усі військові дії Червоної армії на території України та інших нових державних утворень на постімперських землях більшовики представляли як громадянські війни. Саме з цією метою, для створення «правової» мотивації щодо приєднання України, Раднарком утворив на своїй території маріонетковий радянський центр⁹.

Отже, 28 листопада 1918 р. у м. Суджа (нині Курська обл. Росії) на території так званої «нейтральної зони» було сформовано тимчасовий радянський уряд України, до складу якого увійшли Г.П'ятаков (голова), В.Антонов-Овсієнко, Ф.Сергєєв (Артем), К.Ворошилов (нарком внутрішніх справ), Е.Квірінг, В.Затонський, Ю.Коцюбинський, В.Аверін, А.Шліхтер та ін.¹⁰

Наступного дня було оприлюднено маніфест радянського уряду до українського народу, який проголошував режим гетьмана Скоропадського скинутим, перехід влади в руки радянського уряду й закликав до масового збройного виступу за встановлення влади Рад. Маніфест оголосив гетьмана і його уряд поза законом, вимагав діячів Гетьманату, командування армії негайно піддавати арештам, скасовував усі законодавчі акти Центральної Ради і гетьманської влади¹¹.

29 листопада В.Ленін надіслав директивну вказівку головнокомандуючому збройними силами республіки Й.Вацетісу, в якій наголошував: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові Радянські уряди, покликані зміцнити Ради на місцях... Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів. З огляду на це просимо дати командному складові відповідних військових частин вказівку про те, щоб наші війська всіяко підтримували тимчасові радянські уряди Латвії, Естляндії, України і Литви, але, зрозуміло, тільки Радянські уряди»¹².

Таким чином, керівництво більшовицької Росії на чолі з Леніним цілеспрямовано й активно готувалося до прямої зовнішньої агресії проти України. Крім того, спеціально створений штаб партизанського руху (А.Бубнов, В.Затонський, Ю.Коцюбинський) організовував партизансько-повстанські загони в Україні й надавав їм допомогу, зокрема, таким крупним формуванням, як Н.Махно (мав особисту зустріч і підтримку Леніна), Ю.Тютюнника, М.Григор'єва, Д.Терпила (отаман Зелений). Щоправда, вони нерідко переходили від одного табору до іншого.

Отже, одною з нагальних проблем Директорії УНР після приходу до влади було запобігти реальній загрози з боку радянської Росії, яка на зламі 1918–1919 рр. була найбільш небезпечною й могла привести до втрати української державності. Низка міжнародних факторів, зокрема безрезультатні спроби знайти порозуміння з Антантою, революційні події в Німеччині й Угорщині, де до влади прийшли соціалісти, та внутрішні складності – відсутність боездатних збройних сил і певна більшовизація українських мас породили сподівання у лівого крила Директорії та соціалістичних партій щодо можливості домовитися з радянськими урядами Росії та України. До цього ж спричинилися перші успіхи більшовицьких військ, які 3 січня вступили у Харків, куди невдовзі перебрався радянський уряд.

Одним із впливових прихильників знайти порозуміння з більшовиками був В.Винниченко. Пізніше він писав, що як голова Директорії вислав спеціальну

делегацію до Москви на чолі з С.Мазуренком (провідний діяч УСДРП – *І.Д.*). Винниченко вважав, що політична і міжнародна ситуація була для більшовиків така, «що вони мусіли піти на замирення з нами на всяких умовах...Українська державність мала під цей час великий шанс затриматися і закріпитися. Москва не тільки не робила б замахів на нас, а ще помагала б зброєю, амуніцією, продуктами, товарами»¹³.

Варто визнати, що Директорія УНР на той час ще не уявляла масштабів загрози з боку Москви й не мала чіткої позиції в стосунках із нею. Делегація С.Мазуренка була сформована з його прибічників та есерів М.Полозова і Ю.Ярослава й уявляла не дипломатичну місію, а групу партійних однодумців. Вона була готова навіть прийняти пропозицію більшовиків щодо радянської форми влади в Україні і мала намір укласти угоду про спільну боротьбу з Добармією генерала А.Денікіна та Антантою¹⁴.

І.Мазепа стверджував, що серед прихильників союзу з Москвою були голова уряду УНР В.Чехівський, який вважав, що з нею можна мирно вирішити питання про владу в Україні на базі визнання Рад, але без більшовицьких диктаторських методів. Із Винниченком солідаризувалися переважна більшість українських есерів, зокрема М. Грушевський, М.Шаповал, М.Любинський, які схилилися більше до радянської Росії ніж до Антанти. В.Винниченко намагався досягти угоди з більшовицьким урядом Леніна, а В.Чехівський вважав цю акцію прийнятною, оскільки, як він заявляв, не можна «вирішувати стосунки штиком і мирний вихід є цілком можливий»¹⁵.

Але факти свідчать, що збройну агресію проти України більшовицький уряд Леніна планував ще до створення Директорії УНР та до початку її повстання. У книзі «Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії» Матвій Стахів аргументовано спростовує заяви М.Шаповала, який стверджував, що з Москвою можна було знайти порозуміння, але завадила дипломатія С.Петлюри та його прибічників. «Все одно, яка не була б політика Директорії УНР і все одно, чи хто хотів чи не хотів «порозуміння» з большевиками, – наголошував автор, – большевицька влада Росії мала здавна, ще перед повстанням Директорії УНР, засадниче рішення напасти на Україну знову і завоювати її собі. Директорія була обрана щойно, 14 листопада 1918 року, а її повстання почалося щойно, 16-го листопада. Отже, Москва не могла знати, чи буде Директорія чи не буде і яка буде її політика, а все-таки приготувала вже свою армію проти України 11 листопада. Сьогодні говорити про «порозуміння» з большевиками в листопаді 1918 року може тільки той, хто просто не хоче бачити фактів, які засвідчують самі большевицькі міністри» (М.Стахів мав на увазі насамперед спогади Антонова-Овсієнка – *І.Д.*)¹⁶.

Відтак, 17 січня 1919 р. відбулося перше засідання на переговорах, на якому з українцями взяв участь голова радянської делегації Дмитро Мануїльський, досвідчений правник, учасник переговорів улітку 1918 р. із представниками Української Держави, де було підписано мирну угоду. Оскільки Москва отримала перші ноты з протестами проти втручання її збройних сил, Мануїльський заявив, що уряд Леніна не втручається у внутрішні справи України, хоча не приховує своїх симпатій до українських робітників і селян, які піднялися на боротьбу за встановлення радянської влади. С.Мазуренко виклав пропозиції, насамперед, припинити військові дії, визнати незалежність УНР за умови впровадження системи Рад в Україні, пропорційного представництва в них робітників і селян, дотримання УНР нейтралітету у громадянській війні в Росії та налагодження товарообміну – поставок хліба.

Радянська сторона висунула звинувачення Директорії за нібито підписані угоди з Антантою в Одесі, якими поступилася територією та підтримує Дон у його боротьбі з радянською Росією. Мазуренко з членами місії намагався довес-

ти, що УНР не допускає окупації українських земель французькими військами і з Доном не має спільних інтересів. Мануїльський висунув пропозиції домовитися з Москвою і спільно Армії УНР з Червоною армією виступити проти Антанти і «контрреволюційного» Дону. Згодом скликати Всеукраїнський з'їзд рад і вирішити питання про владу в Україні. Москва рішуче виступала проти основної умови – визнання самостійності України. Мазуренко, щоправда, доповідав Києву, що слід прийняти посередництво уряду Леніна, який виявляє готовність допомогти знайти порозуміння з харківським радянським урядом на умовах встановлення в Україні влади рад. У кінцевому підсумку, дипломатична делегація Мазуренка, дізнавшись, що частини Червоної армії наближаються до Києва, прийняла за основу проект договору. Його основними пунктами було: визнання Директорією принципу влади рад в Україні, нейтралітет УНР у громадянській війні в Росії, спільна боротьба проти контрреволюції, перемир'я на період мирних переговорів із харківським урядом за посередництвом радянської Росії. Чичерін негайно надіслав повідомлення у Харків і Київ щодо досягнутого компромісу та що продовження переговорів переноситься до Харкова, куди запрошується делегація Директорії і прибуде як посередник делегація з Москви. Як виявилось, ця ідея отримала підтримку певної частини українського суспільства¹⁷.

І.Мазепа був учасником доленосного 6-го з'їзду української соціал-демократичної партії, який виявив, що більшість проводу партії висловлювалася за незалежну українську соціалістичну республіку на базі влади рад, зокрема, А.Пісоцький, М.Ткаченко, М.Драгомирецький, Ю.Мазуренко, М.Авдієнко та ін. Особливо прикро було, що на їх боці опинився голова уряду Чехівський та по суті Винниченко. Але за більшістю голосів делегатів з'їзду були ухвалені резолюції з питань зовнішньої політики, спрямовані як проти радянської Москви, так і проти Антанти, за опору на власні сили, що призвело до розколу в партії та оновлення керівництва, до якого прийшли І.Мазепа, М.Порш, П.Бензя, С.Вікул та ін.

На початку лютого 1919 р. Директорія УНР розглянула досягнуті домовленості на переговорах С.Мазуренка у Москві та заяви українського уряду, який наприкінці січня очолив Х.Раковський. Вона дійшла висновку, як писав І.Мазепа, що «фактично Раковський пропонував Директорії цілковиту капітуляцію перед харківським совітським урядом. Не дивно, що ця його пропозиція обурила навіть таких прихильників порозуміння з совітською Росією, як Винниченко, Чехівський та інші. Наслідком цього Директорія того ж дня повідомила Мазуренка, щоб він негайно припинив всякі дальші переговори з совітською Москвою»¹⁸.

Всупереч вимогам Директорії УНР вести переговори безпосередньо з Раднаркомом, Москва зайняла позицію посередника між Києвом і Харковом, куди пропонувала перенести переговори. Таким чином, вона домогалася від уряду УНР визнати радянський уряд України незалежним суб'єктом міжнародного права. 8 лютого 1919 р. на своєму засіданні Директорія ще раз підтвердила, що буде вести переговори лише з Москвою¹⁹.

Через вторгнення військ Українського фронту і зайняття ними Харкова, міністерство закордонних справ надіслало впродовж січня, зокрема 9-го та 11-го, кілька нот наркомові радянської Росії Чичеріну, в яких містилися вимоги вивести частини Червоної армії з території України й, таким чином, дотримуватися досягнутих угод. Але Москва відкидала ці вимоги. В одній із відповідей Чичерін заявляв, що «Ваші твердження про те, що на вас наступають латиші, мадяри і китайці, завербовані на кошти Російського Радянського Уряду, є повторенням наклепів, які розповсюджують проти нас вже протягом року імперіалістична і контрреволюційна преса». Він стверджував, що бойові дії проти Директорії ведуть виключно українські військові частини та партизанські загони, утворені в

Україні, які ведуть боротьбу за визволення і встановлення влади Рад: «Ваші намагання виставити ту громадянську війну, що є тепер в Україні, як війну поміж Україною та військами російського правительства, розбиваються вже через той самий факт, що представники і члени Вашого уряду, рахуючись із впливами української комуністичної партії, які весь час збільшуються, із успіхом військ українського советського уряду, не один раз виявляли бажання згоди з обома, причому робилися заяви ...З огляду на виявлене з боку Директорії бажання полагати всі суперечні питання шляхом офіційних та міжпартійних переговорів, ми пропонуємо Вашим делегатам прибути в Москву»²⁰.

В іншій ноті до Директорії Чичерін відкидав звинувачення в тому, що радянська Росія намагається задушити самостійну Україну. «Це обвинувачення є брутальним наклепом, – наполягав нарком, – бо Директорія не може не знати, що Уряд Російської Соціалістичної Федеративної Советської Республіки не зазіхає ані трошки на самостійність України й ним було послано найгарячіше привітання самостійному українському советському уряду»²¹.

Дійсно, створений на російській території з ініціативи і під контролем Москви, радянський уряд для України на чолі з П'ятаковим отримав від неї привітання й потужну підтримку. Саме з ініціативи Москви він був реорганізований 28 січня 1919 р. і розгорнув активну діяльність. Зокрема, того ж дня оприлюднив звернення до народів і урядів світу, в якому повідомлялося, що боротьба за відновлення радянської влади в Україні наближається до переможного кінця, визволені Харків, Чернігів, Полтава, Катеринослав, Донбас і червоні українські радянські війська вже під стінами Києва.

У зверненні повідомлялося також, що створено новий уряд радянської України. до якого увійшли: Х.Раковський (голова уряду) та наркоми М.Подвойський (військових справ), В.Затонський (освіти), К.Ворошилов (внутрішніх справ), О.Хмельницький (юстиції), М. Скрипник (держконтроль) та інші. Крім того, відповідальні посади зайняли: командувача військами УСРР В.Антонов-Овсієнко, очолили раднаргосп Г.П'ятаков, М.Рухимович, Е.Квірінг та Реввійськграду – В.Антонов-Овсієнко, Ю.Коцюбинський, Ю.Щаденко. Уряд звертався до урядів усіх країн встановлювати дипломатичні відносини лише з ним, а урядам Росії, Латвії, Білорусії, Естонії, Литви пропонував створити тісний оборонний союз²².

Директорія УНР переконалася, що переговори з ленінським урядом Росії себе повністю вичерпали, що вимоги Москви по суті були спрямовані на капітуляцію УНР. Відтак, слідом за відкликанням місії Мазуренка, Росію залишили всі українські консульські представництва²³.

6 лютого 1919 р. тимчасовий радянський уряд України звернувся з нотою до урядів Великобританії, Франції, Італії, Японії і США, в якій повідомляв, що його війська зайняли Київ і наблизилися до районів півдня України, зайнятих союзними військами. Уряд пропонував союзникам вивести свої війська з території України, причому відзначав, що ним досягнуто порозуміння з Директорією у цьому питанні, та скликати конференцію зацікавлених сторін у Парижі. Проте ніякого порозуміння Харкова з урядом УНР досягнуто не було. Щоправда, 5 лютого радянський уряд звернувся до С.Петлюри, який з урядом перебував у тимчасовій столиці – Вінниці, з пропозиціями укласти мир на таких умовах: 1. Директорія визнає радянську владу в Україні. 2. Суворий нейтралітет України й активна оборона проти військ Антанти, Денікіна, Краснова, Польщі. 3. Спільна боротьба проти контрреволюції. Причому повідомлялося, що надзвичайна дипломатична місія УНР Мазуренка у Москві повністю прийняла і схвалила ці умови. Їй пропонувалося переїхати до Харкова і продовжити там переговори. Таким чином, продиктовані умови фактично означали капітуляцію УНР, пропонувалося підпорядкуватися з'їзду Рад України й впровадити на

своїй території радянську владу, крім того, розформувати армію. Керівництву УНР і командуванню армії гарантувалися свобода і безпека. Безперечно, всі ці пропозиції були відкинуті²⁴.

26 лютого уряд Х.Раковського надіслав ноту урядові Франції та на адресу Паризької мирної конференції, в якій піддав гострій критиці договір, який, за його даними, був підписаний між Директорією УНР і Францією в Одесі, Бірзулі. Проте на даний час Директорія лишилася підтримки населення України і втратила майже повністю територію. Аналіз договору, наголошувалося у ноті, свідчить про ставлення Франції до України, як до майбутньої колонії «новий Мадагаскар, Марокко та Індокитай», проти чого радянський уряд протестує. Ще раз підкреслювалося, що в Україні один легітимний уряд – радянський і лише з ним можна вступати у міждержавні відносини²⁵.

Становище Директорії УНР узимку 1919 р. дійсно було дуже важким. Спроби шляхом дипломатичних переговорів з Антантою і більшовицькою Росією уникнути війни, щоб зберегти незалежність, не увінчались успіхом. Вторгнення частин Українського фронту з російської території, що розпочалося ще в грудні 1918 р., розгорнулося у Другу українсько-більшовицьку війну і широкомасштабні наступальні операції за участю потужних військових сил. Тодішній голова Реввійськради Росії Л.Троцький, відтворюючи історію війни проти України, відверто визнавав: «Там було невідкладне завдання: скинути місцеву, поки що неорганізовану буржуазію, не дати їй організуватися після того, як німецька армія, яка підтримувала українську буржуазію, піддавалася спочатку розкладу, а потім революційному перевихованню й відходила до себе на захід, у Німеччину»²⁶.

Відразу ж після вступу радянських військ у Харків головнокомандувач Й.Вацетіс видав 4 січня 1919 р. директиву щодо оперативно-стратегічних завдань новоствореному на базі Української радянської армії Українському фронтові В.Антонова-Овсієнка, який підлягав безпосередньо Москві. У його складі були сформовані групи військ харківського, київського, а пізніше одеського напрямків. Загалом у них налічувалося 43 тис. багнетів, 3,5 тис. шабель, 16 гарматних батарей (64 гармати), 16 технічних рот тощо. Варто зазначити, що у ході наступу вони стрімко посилювалися, зокрема, за рахунок приєднання партизансько-повстанських загонів. Група військ харківського напрямку, наприклад, за кілька тижнів мала 23 тис. багнетів, 2 тис. шабель, 41 гармату, 240 кулеметів, 4 бронепоезди, 6 бронемашин і 8 літаків. У травні 1919 р. Український фронт налічував близько 90 тис. бійців і командирів²⁷.

Проти цих військ Директорія УНР спромоглася виставити: на Лівобережному фронті проти харківської групи червоних В.Ауссема та частин групи Курського напрямку – найбільш численну групу полковника П.Болбочана у складі Запорізького та Січового корпусів, Сірої дивізії (до 30 тис. багнетів, 2 тис. шабель і 50–55 гармат, щоправда, розкиданих на великому фронті від Старобільська до Дніпра – близько 600 км. На Правобережному фронті радянським військам групи Київського напрямку протистояли до 15 тис. бійців групи отамана В.Оскілка, разом із частинами, які 5 лютого змушені були залишити Київ. Малочисленний Південний фронт генерала О.Грекова прикривав важливу ділянку фронту від військ Антанти, які солідаризувалися з частинами білої Росії на Чорноморському узбережжі, та з боку Румунії. У середині березня запеклі бої розгорнулися вже у районі Бердичева, Рівного, Умані. Та війська Червоної армії відтиснули Армію УНР до Збруча, а уряд через Рівне–Броди–Тернопіль перебрався у Кам'янець-Подільський, у районі якого українські війська утримували територію. Слід додати, що в результаті травневого наступу поляків частини Армії УНР залишили Холмський фронт і Волинь, а Галицька армія була затиснута на клаптику Тернопільщини біля Збруча²⁸.

У ті дні керівництво Угорської Радянської Республіки на чолі з Бела Куном, яке прийшло до влади у березні 1919 р., звернулося до В.Винниченка у Відні з пропозицією стати посередником для врегулювання відносин УНР із Москвою з перспективою утворення радянської України, сформування нового уряду та ліквідації Директорії і галицького Державного Секретаріату, підпорядкувати Галицьку армію. У результаті утворювався б єдиний фронт Росія–Україна–Галичина–Угорщина. Винниченко згодом писав, що прийняв пропозиції за умови визнання незалежності УСРР, сформування національного уряду, військового союзу республік та визволення Галичини. Бела Кун передав взаємні пропозиції до Москви²⁹.

1 червня 1919 р. сталася подія, що остаточно перетворила Україну в складову частину більшовицької Росії. Того дня було видано за підписом голови ВЦК М.Калініна «Декрет про об'єднання радянських республік України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби із світовим імперіалізмом», який був розроблений В.Леніним. Згідно з ним, впроваджувалося об'єднання: військової організації та командування, народного господарства, залізничних сполучень та їх управлінь, фінансів та інших сфер діяльності державних утворень, серед яких, безперечно, була зовнішня політика. Хоча в ньому зазначалося, що об'єднання здійснювалося на основі визнання незалежності, свободи й самовизначення кожної республіки у перспективі розвитку федерації, дійсно він був одним із засобів підпорядкування, зокрема України, Москві³⁰.

Одним із важливих наслідків цього заходу, який називався як військово-політичний союз республік, була реорганізація радянських військ, що діяли на території України. Уже 4 червня Український фронт був розформований, а на його базі було утворено 12-ту і 14-ту армії, які входили до складу Західного, згодом Південного і Південно-Західного фронтів Червоної армії, підпорядкованих безпосередньо Головному командуванню. Вони отримали суттєві підкріплення й становили потужну військову силу.

12-та армія – командувач М.Семенов (з вересня 1919 – С.Меженінов) включала 1-шу Українську радянську, 7, 24, 25, 44, 45, 46, 47, 57, 58, 60-ту стрілецькі та 9 і 17-ту кінні дивізії. 14-та армія – командувач К.Ворошилов (з липня 1919 р. – О.Єгоров, жовтня – І.Уборевич) мала у своєму складі 7-му Українську, 7, 12, 24, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 55, 57, 58, 60-ту Латиську, Естонську стрілецькі та 8-му кінну дивізії (частину дивізії отримала з 12-ї армії). Зауважимо, що у ході стратегічних операцій проти Армії УНР нерідко дивізії перекидалися від одної армії до іншої. Крім стрілецьких та кінних дивізій, до складу армій входили броньові, інженерно-саперні та інші частини. До складу армій включалися також так звані інтернаціональні частини. Так, у складі 12-ї армії в липні 1919 р. діяла 1-ша інтербригада, сформована у Києві з німців, угорців, поляків, румун, сербів та ін. 2-га бригада була створена в Черкасах. Загалом у боях проти Армії УНР брали участь близько 10 тис. інтернаціоналістів³¹.

Отже, на початок липня 1919 р. радянські армії завдали важких поразок українським військам на Правобережжі, поляки – на Волині. Після панічного відступу у ході наступу незначних сил більшовиків на Одесу та евакуації експедиційного корпусу Антанти з Причорномор'я, південне крило фронту Армії УНР оголилося. Цим скористалася Добровольча армія Денікіна, війська якої у ході наступу на Москву зайняли Донбас, Харків і головними силами просувалися на Курськ. Водночас її 3-й армійський корпус генерала М.Шиллінга (близько 8 тис. вояків) зайняв Причорномор'я з Одесою, а група генерала Е.Бредова (близько 6 тис. вояків) – Катеринослав і розвивала наступ на Київ. У середині серпня денікінські війська вперше зіткнулися з українськими частинами під Білою Церквою, а за кілька тижнів – були вже у стані війни з ними.

Ставлення генерала Денікіна до УНР як незалежної держави було виразно негативне. Зокрема, 3 серпня він віддав своїм військам наказ, в якому наголошувалося: «Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні негайно здати зброю і розійтися по домівках; або приєднатися до нас, визнаючи наші гасла, одне з яких – широка автономізація окраїн. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, тоді їх слід вважати таким же супротивником як і більшовиків». Як писав біограф Денікіна В.Лехнович, на початку липня представник Директорії в Бухаресті пропонував Головнокомандувачеві Збройних Сил Півдня Росії вступити в дипломатичні стосунки і провести переговори на умовах: відкласти на майбутнє вирішення спірних питань щодо устрою російської держави та статусу України й створити спільний фронт проти більшовиків під командуванням генерала Денікіна. Але пропозицію головного отамана Денікін відкинув. Тим більше, коли йому доповіли, що водночас українські дипломати в Бухаресті (генерал Сінклер) за спиною росіян намагалися домовитися з Румунією, причому попереджали її дипломатів, що в разі перемоги, Денікін буде мати претензії на Бессарабію. «Петлюру він вважав зрадником, авантюристом і не вірив йому ні на копійку, – резюмував Лехнович. – Навіть тимчасова угода з такою людиною в очах Денікіна була неприпустимою. Але прірвою, яка розділяла його з Петлюрою, було принципове питання: як міг він, генерал Денікін, іти на компроміс із руйнівником єдності Росії?»³².

Важливим фактором, який міг зламати стереотипи керівництва білої Росії щодо ставлення до України як незалежної держави було об'єднання армій УНР і ЗУНР у середині липня 1919 р., після відступу Галицької армії за Збруч і блискучий початок стратегічної наступальної операції на Київ–Одесу у серпні. Уряд УНР і військове командування сподівалися на порозуміння з Денікіним за допомоги Антанти у війні зі спільним ворогом – більшовиками. Отже, з їх ініціативи 30 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулася нарада за участю керівництва держави, командування і військового представництва Франції, Англії та США.

Безпосередній учасник наради і співавтор стратегічного плану щодо розгрому більшовицької Росії генерал-полковник Микола Капустянський пізніше писав, що він особисто від української сторони виклав перспективний план подальших операцій. Згідно з ним, Добровольча армія Денікіна повинна діяти на головному напрямку – на Москву й вести наступ через Харків–Курськ–Орел. Українська армія звільняє Правобережжя і, забезпечуючи ліве крило Денікіна, наступає на Київ–Ніжин–Чернігів. Водночас польська армія – на Гомель–Могилів–Брянськ. Причому, якщо Антанта допоможе зброєю та військовими матеріалами, армія може розгорнутися до 400–500 тис. вояків. Загальне керівництво бойовими діями покладається на Антанту. Цей план був схвалений маршалом Фошем. «Але, – констатував М.Капустянський, – антантівські політики та короткозорість Денікіна й захланність поляків не дали тому плану здійснитися»³³.

У другій половині серпня, коли українські і денікінські війська зішлись на широкому фронті, командування Армії УНР і штаб головного отамана 22 і 23 серпня віддали наказ усіляко уникати конфліктів із частинами Добрармії, висилати парламентарів на мирні переговори з командирами, пропонувати утримувати демаркаційну лінію, яка утворилася в ході наступу на Київ, з'ясовувати ставлення денікінських військ до української держави. Але командування армійських груп звернулося до головного отамана взяти на себе переговори з представниками генерала Денікіна. 25 серпня С.Петлюра запропонував їм демаркаційну лінію по р. Дніпро і вислав військово-дипломатичну місію на чолі з М.Пересадою-Суходольським на переговори в район Цвітково–Христинівки, де українцям протистояла Терсько-Кубанська дивізія, у складі якої була значна

частка українців-кубанців. Її командування, щоб уникнути зіткнення, поставилося до переговорів досить прихильно. Проте це питання вирішував особисто генерал Денікін і переговори не відбулися³⁴.

Характер відносин між УНР і генералом Денікіним набув особливо важливого значення наприкінці серпня 1919 р., коли війська обох армій наближалися до Києва і 31 серпня зустрілися в столиці. Головний отаман С.Петлюра під тиском військовиків зробив спробу встановити контакти з Денікіним. Він вислав військово-дипломатичну місію на чолі з генералом М.Омеляновичем-Павленком до генерала Бредова, який на переговорах із командувачем армійської групи об'єднаних армій галицьким генералом А.Кравсом категорично відмовився від зустрічі та перемовин із наддніпрянською делегацією. За його вимогою українські війська відступили з Києва: «Київ, мать городов русских, никогда не был украинским и не будет!» – заявляв денікінський генерал.

13 вересня С.Петлюра надіслав до денікінського командування в Київ повторно делегацію на чолі з генералом Омеляновичем-Павленком, який отримав завдання довести до Денікіна прагнення УНР створити спільний антибільшовицький фронт, уникнути збройного протистояння, що буде на руку більшовикам, встановити демаркаційну лінію між військами. Переговори відбулися на Посту-Волинському. Денікінську делегацію очолював помічник Е.Бредова генерал-майор П.Непенін – «вдумливий, спокійний, розважливий, коректний до своїх політичних ворогів, робив приємне враження», – писав у спогадах Омелянович-Павленко. Проте переговори закінчилися безрезультатно: домовилися лише доповісти обоюдні пропозиції вищому командуванню³⁵.

Аналізуючи військові невдачі Армії УНР навесні-влітку 1919 р., генерали О.Удовиченко і М.Капустянський слушно зауважували: «Політика поставила своїй стратегії непосильне завдання: одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний зокрема був сильнішим за Українську Армію. Большевики – величезний соціальний чинник світового значення – базувалися на великій території з незмірним запасом людського контингенту. З ними ледве міг боротися антибільшовицький блок, що його підтримувала Антанта. Такого ворога й одного було досить для молоді української армії. Другий ворог – Польща. За Польщею стояла Антанта...В штабі наддніпрянської армії ясно уявляли собі неможливість успішно битися на два фронти та не раз штаб висловлював думку про необхідність ліквідації одного з фронтів. Це питання не було розв'язане». Автор закидає політикам і дипломатам за неспроможність знайти вихід із такої ситуації, тим більше, коли з'явився третій – денікінський фронт³⁶.

Слід зазначити, що дипломатичні заходи з метою порозумітися з Польщею С.Петлюра розпочав ще в лютому 1919 р., коли виїжджав до Галичини на зустріч і переговори з делегацією Антанти в Ходорові. 1 червня він надіслав до окупованого поляками Львова військово-дипломатичну місію на чолі з генерал-поручником С.Дельвігом. До неї увійшли також полковники (згодом генерали) П.Ліпка і Б.Сулковський, підполковник К.Слюсарчук, Я.Чехович, В.Антончук та інші. Засідання розпочалися 3 червня за участю польської делегації під головуванням генерала дивізії Е.Радзієвського. Українська сторона висунула пропозицію на користь ЗУНР – встановити демаркаційну лінію, яку оголосила в лютому делегація Антанти під проводом генерала Бертелемі. Проте поляки, які тоді наполягали на цій пропозиції, тепер, з огляду на успіх травневої «офензиви», погоджувалися залишити за Галицькою армією незначну територію на півдні Тернопільщини, що її вона втримувала.

8 червня 1919 р. успішним Чортківським проривом Галицька армія розгорнула стрімкий наступ по усьому фронту, розгромила передові частини польської армії, звільнила Тернопіль і просувалася на Львів. Отже, під час другого раунду 15 червня поляки пішли на поступки: погодилися на перемир'я з 20 червня,

демаркаційну лінію по рубежу фронту Броди – Тернопіль – рр. Серет, Золота Липа, Дністер. У результаті припинення українсько-польської війни УНР і ЗУНР отримають можливість контактів з Антантою і визнань. Проте провідники ЗУНР Є.Петрушевич, головнокомандувач УГА генерал О.Греков під ейфорією військового успіху відкинули мирні пропозиції українсько-польської угоди, яку С.Петлюра й уряд УНР та командування Армії УНР цілком схвалювали. Остаточним результатом діяльності військово-дипломатичної місії генерала С.Дельвіга було припинення бойових дій на Волині між частинами Армії УНР і Польщі та ліквідація польського фронту, що дозволило зосередити максимум сил проти більшовиків, а згодом проти денікінців.¹ вересня у Варшаві українська делегація за участю наддніпрянців і галичан під проводом полковника П.Ліпка підписала угоду про перемир'я, яка зобов'язувала сторони припинити бойові дії, дотримуватися узгодженого кордону, провести обмін військовополоненими. Передбачалося в майбутньому здійснити переговори щодо спільних дій проти більшовицької Росії³⁷.

Як уже зазначалося, військово-політичний провід УНР усіяко намагався уникнути збройного протистояння з Добровольчою армією, усвідомлюючи, що за нею стоїть Антанта. Але ставлення генерала Денікіна до української державності виливалося вже у серпні–вересні у спонтанні сутички. Ще 4 серпня 1919 р. командувач військами Новоросійської області генерал-лейтенант М.Шиллінг віддав наказ командирам Терської кінної бригади (генералові М.Склярову), 4-ї піхотної (генералу-лейтенанту С.Добrorольському) та 5-ї піхотної (генералові Я.Слащову) дивізій та інших частин: «У відповідності з вказівками головному, наказую при зустрічі з військами Петлюри пропонувати їм роззброюватися або покинути територію, зайняту Добровольчою армією. У випадку невиконання цих вимог, ставитися до них як до противника. При цьому слід усіяко затягувати переговори й з'ясовувати, що собою уявляють петлюрівці та їх ставлення до нас». А 21 вересня українцями було перехоплено наказ по Добрармії про початок відкритих бойових дій проти Армії УНР, які розгорнулися у жовтні в широкомасштабні операції й поставили український уряд та його армію у катастрофічне становище³⁸.

Відзначимо, що кількомісячне перебування в Парижі української надзвичайної дипломатичної делегації під проводом Г.Сидоренка (від серпня – М.Тишкевича) та її діяльність на мирній конференції виявилася практично безрезультатною. Її вимоги про визнання України як самостійного суб'єкта міжнародної політики та надання допомоги у війні з більшовицькою Москвою не знаходили підтримки Найвищої Ради, насамперед найбільш впливової делегації Франції на чолі з Ж.Клемансо. Антанта продовжувала вважати головною військовою силою у боротьбі з більшовиками Добровольчу армію генерала Денікіна, усіяко підтримувала Польщу для створення «санітарного кордону», для чого дала дозвіл на повну окупацію Східної Галичини.

За цих умов, під впливом військових поразок улітку 1919 р. певна частина урядів УНР, а особливо ЗУНР, та військового командування намагалися знайти порозуміння з Москвою і Харковом. Слід зазначити, що радянські чинники вміло використовували пропаганду й агітацію для створення позитивних рис радянської влади. Зокрема, на основі угод між Москвою і Харковом від 18 травня і 1 червня 1919 р. була написана Леніним і розповсюджена резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні». У ній підтверджувалося, що Москва визнає самостійність УСРР, а форму зв'язку з іншими республіками й Російською визначить український народ. Декларувалися свобода і розвиток української мови та національної культури взагалі, представництво трудящих у органах влади, обмеження сільськогосподарських податків, кооперацію винятково на принципах добровільності та ін.³⁹

Ще більш лицемірними були заяви Л.Троцького, який у так званій «Інструкції агітаторам-комуністам на Україні» насамперед змушений був визнати: «Ні для кого не є таємницею, що не Денікін примусив нас покинути межі України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство. Комуни, чрезвычайку, продовольчі загони, комісарів-євреїв возненавидів український селянин до глибини своєї душі... Так чи інакше, але нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з Вами». Отже, нарком радив: не нав'язувати українському селянинові комуни, всупереч Петлюрі та іншим стверджувати, що Росія визнає самостійну, але радянську Україну, створювати громадську думку, що Росія воює не з Петлюрою, а з Денікіним і бажала б бути з УНР у союзі проти Добармії. Троцький заявляв відверто: «Ні на хвилину не забувайте, що Україна повинна бути нашою, а нашою вона буде лише тоді, коли буде радянською, а Петлюра викинений з пам'яті народу назавжди»⁴⁰.

Аналіз зовнішньої політики УНР улітку 1919 р. свідчить, що у складних, часом, катастрофічних, ситуаціях у державному і політичному проводі УНР не було єдності, що погіршувало становище України. У той час, коли С.Петлюра шукав порозуміння з Польщею з перспективою виходу на Антанту, і вислав у Варшаву дипломатичну місію П.Пилипчука, якому поставив завдання: «встановити зносини між Польщею й Україною та з'ясувати ту поміч, яку Польща може дати Україні для піддержки в боротьбі проти большевиків», керівництво соціалістичних партій та створений ними уряд Б.Мартоса і «Комітет охорони Республіки» розгорнули активні пошуки порозуміння з більшовиками. Зокрема, Комітет вимагав від Директорії припинити орієнтацію на Антанту й вести переговори з її представниками, як це було у Кам'янці-Подільському у липні-серпні, і розпочати переговори з більшовиками. Їх підтримав головний командир повстанських частин і гайдамацької бригади отаман Омелян Волох, який виступив проти Директорії і перейшов зі своїми частинами до червоних і, по суті, ліквідував південно-західний фронт Армії УНР. Це змусило Б.Мартоса та його прихильників припинити пошуки порозуміння з Москвою, щоправда, не надовго⁴¹.

Уряд радянської України під проводом Х.Раковського намагався використати ситуацію й послабити Директорію УНР шляхом відкликання від неї насамперед Галицької армії, в середовищі якої було чимало прихильників союзу з Харковом, зокрема генерал О.Микитка, який особисто 24-25 червня 1919 р. вів переговори з військовою делегацією Червоної армії. У липні 1919 р. радянський уряд звернувся до Є.Петрушевича з пропозицією заключити союз проти Польщі на умовах: порвати з Петлюрою й відкликати УГА, відкрито заявити про союз з УСРР, заключити військову конвенцію проти Польщі і Румунії, об'єднати армії. Уряд УСРР обіцяв не втручатися у внутрішні справи ЗУНР. На переговорах із галичанами В.Антонов-Овсієнко переконував приєднатися до нього й заявляв: «Ви іншого виходу не маєте, тільки або піти з нами, або героїчно загинути»⁴². Але прийняти доленосні пропозиції диктатор Є.Петрушевич не наважився.

Варто зазначити, що і серед близького оточення С.Петлюри були прибічники порозуміння з більшовиками, щоправда, не з Харковом, а Раднаркомом Леніна на основі спільної боротьби з Денікіним. Переговори на цю тему провів І.Мазепа з більшовицьким діячем П.Поповим у Кам'янці-Подільському. Коли у липні в районі міста зробив вимушену посадку радянський літак із приятелем Леніна швейцарським комуністом Ф.Платтеном, із ним провів переговори С.Петлюра. У результаті Ф.Платтен виявив бажання стати посередником між урядом УНР і Леніним й передав листа, який був розглянутий на початку листопада на політбюро ЦК ВКП(б). У цілому, його учасники погодилися на встановлення контактів із Петлюрою з метою спільної боротьби з Добармією.

25 жовтня Ф.Платтен повернувся з Москви з обнадійливими обіцянками Кремля надати реальну допомогу Армії УНР, зокрема, Л.Троцький нібито віддав наказ виділити для неї 20 тис. гвинтівок, по тисячі набоїв на кожну, кілька десятків кулеметів і 12 гармат. А, найголовніше, Москва погоджувалася заключити військовий союз із Директорією, припинити бойові дії проти Армії УНР і розпочати спільні операції 12-ї армії та українського війська проти денікінців. Вважалося, що це буде першим кроком для порозуміння. Крім того, радянські війська передавали УНР зайняту територію республіки за умов, що її влада не буде переслідувати українців – членів компартії. Висловлено також згоду призначеним дипломатичним делегаціям розпочати конкретні переговори. Ф.Платтен стверджував, що Ленін, у разі укладення союзу, обіцяв визнати самостійність України, незалежно від того, чи вона буде соціалістичною, чи демократичною республікою. Ці величезні поступки пояснювалися тим, що радянська Росія опинилася у скрутному становищі. Це був період максимальних успіхів Добрармії, коли Ленін уже готував евакуацію Москви у Вологду і терміново шукав союзників, коли головний отаман на нараді військово-політичного керівництва УНР зачитав московські пропозиції, їх підтримали майже всі, зокрема Є.Петрушевич, хоча галицьке командування сприйняло їх неоднозначно. Варто відзначити, що вже після першої зустрічі з Ф.Платтенем у вересні Армія УНР, по суті, припинила бойові дії проти радянської 12-ї армії і її представники розпочали переговори з червоними. У ті ж дні голова уряду І.Мазепа вислав до Москви, як це було домовлено, дипломатичну місію у складі О.Красовського, Б.Палія-Неїла та В.Гладкого⁴³.

Невдовзі представники України прибули до Москви й мали переговори, насамперед, щодо допомоги озброєнням. Проте повна втрата території, катастрофічний стан Армії УНР та союз УГА з Добрармією наприкінці листопада спричинили різкий спад інтересу Москви до Директорії УНР. На початку листопада ситуація на радянсько-денікінському фронті радикально змінилася на користь Москви, добровольчій армії було завдано під Воронежем і Орлом відчутної поразки і Червона армія перейшла у стрімкий наступ у напрямку Харків – Донбас – Ростов. Отже, українсько-російські переговори не отримали розвитку.

У листопаді 1919 р. розвалився військово-політичний союз між УНР і ЗУНР. Після еміграції диктатора Є.Петрушевича в Румунію і згодом до Відня командування Галицької армії, обезкровленої боями і переполовиненої епідемією тифу, для порятунку залишків заключило перемир'я з командувачем військами Новоросійської області генералом Шиллінгом і вивело частини на перепочинок. Під ударами денікінської і радянської армій С.Петлюра вивів Армію УНР у район Любара. Звідти 5-тисячна армія під командуванням генерала Омелянвича-Павленка рушила на Правобережжя у ворожий тил у так званий Перший Зимовий похід. Уряд та вище командування, частина війська перейшли польський кордон, де були інтерновані. Але військово-політичний провід УНР не склав зброї і готував частини для продовження боротьби з більшовиками. Із цією метою він розгорнув активну дипломатичну діяльність, зокрема щодо порозуміння з Польщею й відтак Антантою, результатом якої став військовий союз із Польщею і війна з більшовиками 1920 р.

Таким чином, пробільшовицький, як і раніше антантівський, орієнтири зовнішньої політики Української Народної Республіки себе не виправдали й уряд Б.Мартоса змушений був визнати у своїй Декларації: «Нове народне правительство торжественно заявляє, що не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили, з якої б то не було держави. Всякі договори з чужими державами народне правительство заключатиме тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи»⁴⁴. Однак вже у другій половині 1919 р. система орієнтирів знову змінюється. Українська На-

родна Республіка входить у сферу зовнішньополітичного впливу Польщі, яка з недавнього супротивника перетворилася на її основного союзника.

¹ Винниченко В. Відродження нації: (Історія укр. революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Ч. 3. – К.; Відень, 1920. – 535 с.; Вернадский В.И. Дневники, 1917–1921. – [Ч. 2]. – Январть 1920 – март 1921. – К., 1997. – 328 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Ч.4. Під Директорією. На чужині (1919–1920). – Л., 1924. – 104 с.; Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії укр. революції. – Т.2. – К. 5. Доба Директорії. – К.; Л., 1923–1924. – 398 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921: [Спогади]. – Прага: Пробоем, 1942–1943. Т.1. – 210 с.; Т.2. – 232 с.; Т.3. – 231 с.; Мазепа І. Підстави нашого відродження: [У 2 ч.] / Ред. І.Майстренко. – Б.м.: Прометей, 1946–1949. Ч.1. – 178 с.; Ч.2. – 163 с.; Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.3 / Упоряд. та передм. В.Сергійчук. – К., 1999. – 616 с.; Шаповал М. Щоденник: Від 22 лют. 1919 р. до 31 груд. 1924 р. Ч.1. / Упоряд. С.Зеркаль. – Б.м., 1958. – 125 с.

² Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон, 1962–1966 (Б-ка Українознавства / Наук. т-во ім. Шевченка; Т.10). – Т.1. – 272 с.; Т.2. – 248 с.; Т.3. – 276 с.; Т.4. – 352 с.; Т.5. – 248 с.; Т.6. – 247 с.; Т.7. – 432 с.

³ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політ. історії. – К., 1993. – 288 с.; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 414 с.

⁴ Кулик І. Провал підступних планів іноземного імперіалізму проти Радянської України. – К., 1953. – 104 с.; Удовиченко П.П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922 рр.). – К., 1957. – 80 с.; Хміль І. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломат. діяльність УРСР (1917–1920). – К., 1962. – 355 с.; Симоненко Р.Г. Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії (1919–1920). – К., 1963. – 68 с.

⁵ Лозовий В. Внутрішня і зовнішня політика Директорії УНР (Кам'янецька доба). – К.; Кам'янець-Подільський, 2005. – 223 с.; Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917–1922 рр.): Навч. посібник. – К., 1998. – 124 с.; Матвієнко В.М. Християн Раковський і Україна: сторінки дипломатичної історії // Київська старовина. – 2001. – № 4. – С. 151–162.; Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – 324 с.; Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – 621 с.; Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки. – К., 2007. – 261 с.; Соловійова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: Монографія / Відп. ред. О.П. Реєнт. – К.; Донецьк, 2006. – 394 с.

⁶ Гражданская война в СРСР: В 2-х т. – Т.1. – Москва, 1979. – С. 317.

⁷ Какурин Н. Как сражалась революция. – Т.2. 1919–1920. – Москва.; Ленинград, 1926. – С. 43–44.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі –ЦДАВО України). – Ф. 3696. – Оп.2. – Спр.278. – Арк.94–95.

⁹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.130. – Оп.2. – Д.882. – Л.126.

¹⁰ Морозов В.А. Владимир Петрович Затонский. – К., 1988. – С. 65.

¹¹ Билан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. – К., 1960. – С. 255.

¹² Ленін про Україну. – Ч. 2. 1917–1922. – К., 1977. – С. 159.

¹³ Див.: Винниченко В. Указ. праця. – С. 222–223.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.1–8.

¹⁵ Там само. – Спр.182. – Арк.1; Оп.2. – Спр.20. – Арк.38–39.

¹⁶ Стахів М. Україна проти більшовиків: Нариси з історії агресії Советської Росії: [У 3 кн.] / Авт. вступ. ст. Р.Матейко. – Кн.2. – Тернопіль, 1993. – С. 17.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.183. – Арк.30; Стахів М. Україна проти більшовиків. – С.17.

¹⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 (Спогади). – Т.1. Центральна Рада, Гетьманат, Директорія. – Прага, 1942. – С. 76–82, 104.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.6. – Спр.2. – Арк.53.

²⁰ Известия. – Петроград; Москва. – 1919 г. – 7 янв.

²¹ Див.: Винниченко В. Указ. праця. – С. 312–313.

- ²² Документи внешней политики СРСР. – Т.1. – Москва, 1958. – С.50–52.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.90.
- ²⁴ Савченко В.А. Симон Петлюра. – Х., 2004. – С. 239; Известия. – Петроград; Москва. – 1919 г. – 8 февр.
- ²⁵ Документи внешней политики СРСР. – Т.1. – С.79–81.
- ²⁶ Цит. за: Троцкий Л. Как сражалась революция. – Т.2. – Кн.1. – С. 28.
- ²⁷ Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1989. – С. 566.
- ²⁸ Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія орг. і бойових дій Укр. збройн. сил, 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – С. 47–48; 50–52.
- ²⁹ Винниченко В. Указ. праця. – С. 322.
- ³⁰ Документи внешней политики СРСР. – Т.1. – С. 179–180.
- ³¹ Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – С. 153, 226, 603.
- ³² Лехнович Д. Белые против красных. Судьба генерала Антона Деникина. – Москва, 1992. – С. 250.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.16. – Арк. 94–96.
- ³⁴ Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. – Кн. 2-га. – Мюнхен, 1946. – С. 161–163.
- ³⁵ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – С. 200–203.
- ³⁶ Удовиченко О. Указ. праця. – С. 59–60.
- ³⁷ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.186–187.
- ³⁸ Удовиченко О. Указ. праця. – С. 115–117.
- ³⁹ Ленін про Україну. – Ч. 2. 1917–1922. – К., 1977. – С. 263–265.
- ⁴⁰ Троцкий Л. Инструкция агитаторам-коммунистам на Украине // Київ. – 1990. – №12. – С.113–115.
- ⁴¹ Мірчук П. Українська державність. 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – С.352–353.
- ⁴² Назарук О. Рік на великій Україні: Спомини з української революції. – Відень, 1920. – С. 178.
- ⁴³ Михутина И. Украинский Брестский мир. – Москва, 2007 – С. 317–318.
- ⁴⁴ Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України, 1917–1920: Навч. посіб. – К., 1997. – С.167.

The publication analyzes the ways of the formation of the diplomatic relations of the Directory of the Ukrainian People's Republic with the soviet governments of Russia and Ukraine. The author also analyzes the relationships of the Directory of the Ukrainian People's Republic from its formation with the government of Lenin in Russia and the formation by Lenin the government by Kh.Rakovs'kyi in Ukraine, the relationships which were quite tense and were accompanied by armed conflicts.